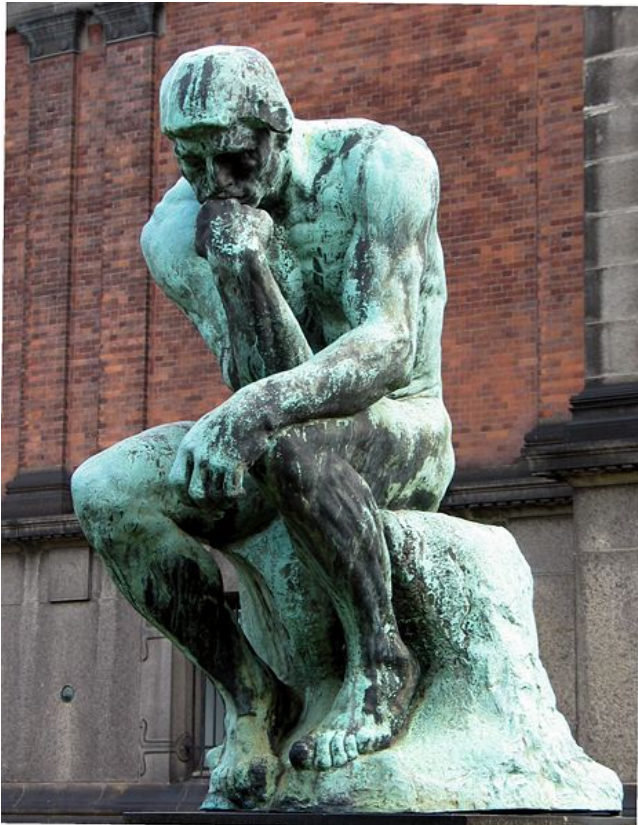

KISS GY. CSABA

Emlékek faggatása

Örökségünk: a kádári kor

HITEL

Különös élményt jelentett nekem tavaly Krakkóban az Élet és Irodalom egyik nyári száma. Az Írószövetség ellen 1987 elején a párt által ösztönzött méltatlan támadások óta nem vásárolok ezt a lapot, tanulságul megnézem néha a világhálón. Régebben hosszabb külföldi tartózkodásból hazatérve először a sajtót bogarásztam át, mi történt, amíg távol voltam. Most a hálón egy időben követhetem az eseményeket, persze mégis a Kárpátok túloldalán, ahol a méltatlankodó szemöldökvonásnak azért más a közege. Fölvillanyozott Faragó Vilmos írása. Mintha ifjúkorom tért volna vissza. A felelőtlen krakkói kószálások és szellemi útkeresések ideje – a kádári kor megállapodott szakaszából. Mi tagadás, nosztalgiával olvastam. A régi Faragó Vilmos semmit sem változott! Ugyanaz a hang, azok az érvek, az egyik kulturális vezérpublicista gondolatai a kádári korból. Itt-ott átigazítva egy kissé, ám most is mintha a bölcsek kövét birtokolná. Akkor úgy jellemezte saját hozzáállását a dolgokhoz, hogy a marxizmus szelleméhez következetesen ragaszkodó, a történelmi tényeket tiszteletben tartó álláspont az övé.

Annak idején – föltehetően akaratlanul – sokat segített nekem. 1967-es írásaira gondolok. Mai foglalkozásunk egyik meghatározó kérdéséről itt lehet kezdeni a töprengést. Milyenképpen formálta vajon szellemi magatartásunkat az a bő három évtized, melyet a hazai politikában Kádár János fémjelzett? Alapos elemzésekre volna szükség (sajnos kevés van belőle!), hiszen az elmúlt két évtized valójában a kádárizmust rehabilitálta. Pedig mai gondjaink részben e korban gyökereznek. A történetírásban, a publicisztikában és a tömegtájékoztatásban is egyoldalúan rózsaszínre festették. A közösségi emlékezetben enyhén szólva ellentmondásos a Kádár-korszak képe. Az érdemi szembenézés elmaradt, és földolgozása mindmáig töredékes. Szellemi életünk talán legnagyobb adósságáról van szó.

Elém hozza Faragó mostani cikke egyetemista éveink vitáit, szellemi készülődésem idejét, amikor lázasan és lázadozva próbáltam keresni eljövendő utaimat, s úgy éreztem, nincsenek biztos pontok a tájékozódáshoz, nincsenek tekintélyek, akikhez lehet és érdemes igazodni. Hajlamos voltam kétségbe vonni az előttünk járó nemzedékek értékeit. Kettős tagadás igényében fogalmazódtak gondolataim. Irtóztam mindentől, ami hivatalos, az ideológiai-politikai kényszerektől, ugyanakkor szembeszálltam szüleim világának polgári-kispolgári értékrendjével is. Nem könnyű visszaidézni, mikor melyik tagadás volt bennem az erősebb. A Szabad Európa rádiót hallgattam, és Sartre-ot meg a merev marxista irodalomszemléleten lazító Ernst Fischert és Roger Garaudyt olvastam. Különbözőbb filozófiai alapozás nélkül egzisztencialistának gondoltam magamat. Szívesen kerestem az eretnekeket, az elfogadott irodalmi-történelmi kánonon kívül eső szerzőket és műveket. Mint alsó középosztályi háttérű, nem igazi értelmiségi közegeből származó fiatalra hatott az 1962–63 után nyitottabbá váló légkör, az irodalmi-kulturális lapok kínálata. A reménytelen bezártság szürke falán mintha kis ablakok nyíltak volna.

Ahhoz a nemzedékhez tartozom, amelyik kisfiú volt a forradalom idején, így „ártatlannak” tekinthette a hatalom, és alkalmasnak arra, hogy csábításának tárgyául váljon. Ragyogóan elemzi egyik novellájában Pályi András ezt a jelenséget, a háború előtti középosztályi család közege ellen lázadó fiatalember 1957-ben vagy ’58-ban belép a KISZ-be, amikor a kommunista ifjúsági szervezetnek alig voltak még tagjai. 1963 őszén lettem egyetemista, s akkorra bennem is föloldódott a merev passzív rezisztencia. A modernséget, a nem szokványost kerestem a művészetekben, az avantgardot, az újítást. Kötevének, elvetendőnek tartottam a nemzeti hagyományokat. 1956 forradalma szememben ekkor reménytelen, tragikus és szép, a XIX. századi szabadságharcokra emlékeztető nekifeszülés volt. Az ifjúság haladáshitével és a szellemi béklyók némi lazulásával beleszivárgott gondolkodásomba a „rendszer” nem egy kísértése is. Igazságosabb és jobb szocializmust kívántam, hajlamos voltam ezt provokatív élel hangoztatni. Cseres Tibor Hideg napokja (1964), majd a belőle készült film után pedig a nemzeti bűnökkel történő leszámolást tartottam nemzedékünk egyik feladatának.

És akkor jött a Kicsi ország-vita. 1967-ben. Abban az esztendőben, amelyről Pető Iván 1997-ben azt írta a Beszélőben: „A Kádár-korszak egyik legjobb éve, mármint a rendszer szempontjából.” És olvasom Faragó Vilmos cikkét az Élet és Irodalomban (január 7-ei szám): „Ezernyi gesztus árulkodik a bennünk lappangó nacionalizmusról.” Gimnazistákat kérdezett a tollforgató, s 83%-uk azt válaszolta neki, hogy büszke a magyarságára. Horribile dictu! Ez váltotta ki megdöbbenését, haragját. Zárójelben: nem tudom, így válaszolnának-e ma a középiskolás fiatalok.

Hosszú távú eredményeket ért el a módszeres indoktrináció, a nemzeti identitás

minden megnyilvánulásának a lebecsülése, ócsárlása, mint később tapasztalhattuk a hetvenes-nyolcvanas években. A határon túli magyarokról az iskolában nem volt szabad beszélni. Stilisztikai szemináriumon fölhaborodva utasította el a kollégánkat a tanár, aki Reményik Sándor egyik versét akarta elemezni. A Parlamenti Könyvtárban 1967-ben külön behívtak valami főkönyvtároshoz, amikor 1940–1944 között megjelent Erdélyről szóló útikönyveket kértem ki. Kérdezték, miért akarom olvasni ezeket. Mert nincsenek maiak, mondtam. Csak ingatták baljóslatúan a fejüket, de végül kihozták a könyveket. De hallgassuk tovább a mi derék Faragónkat: „Büszkének lenni magyarságunkra, korántsem egyértelműen pozitív érzés. Magában hordozza az elkülönülés, a magyar specifikumok abszolutizálásának, a más nemzetek iránti ellenszenv veszélyeit.” Mintha az elmúlt nyolc esztendő hangjait hallanánk. De negyvenegynéhány éve sem tetszett mindenkinek. Az Eötvös Collégium diáksága vitára hívta tavasszal a publicistát. Majd éjfélig tartott az eszmecsere – sajnos nem voltam jelen, de részletes beszámolókat hallottam róla –, és a neves újságíró leforrázva, megbántódva távozott. Nem győzte ugyanis érvekkel, történelmi ismeretei enyhén szólva fölszínesnek, hiányosnak bizonyultak. Amint az évtizedek bebizonyították, nem akárkikkel vitatkozott. Olyan tudósnak, közéleti embernek készülők voltak közöttük, mint a történész Faragó Tamás, Kósa László (akadémikus), a szociológus Gereben Ferenc, a közíró Marafkó László, a szociológus Bakos István, a történész, diplomata és költő (volt krakkói főkonzul) Kovács István. Vagyis nem kellett volna szégyellnie a csúfos fölsülést a rendszer vezérpublicistájának. Ám dölyfös és érezhetően sértődött cikkben magyarázta azután vélt igazát az Élet és Irodalomban: a Ménesi úti falak között szerintem „kurucos, dzsentrí, kálvinista szellem ült tort”. Hiába írt erre válasznyilatkozatot az Eötvös Collegium ifjúsága, hogyhogy nem, ezt már nem közölte az érdekes lap. Csak később jelenhetett meg, eldugott helyen a Magyar Nemzetben.

Szemet nyitó történet volt ez nekem. A kádárizmus egyik eszmei szegletkövébe ütköztem, a nacionalizmus elleni harc frontjára láthattam rá, arra a módszeres törekvésre, amely gyöngíteni kívánta a nemzeti identitást. És ellenhatásként jóléti kedvezményekkel (ama nevezetes gulyás!) igyekeztek kárpótolni a lakosságot. Nem ártana számba venni és elemezni a kádári korszak jellegzetes mítoszait, amelyeket oly szorgosan munkált ki a Közép-Európában kivételesen sikeres magyar médiaelit a hatvanas-hetvenes években, hogy lehetett velük azután később, már a demokrácia idején is élni. Az a sajátos modell, amelyben a legitimáció egyik meghatározó tényezője (azért ott volt mellette, ha némiképp árnyékban is, a hazai és az ideiglenesen nálunk tartózkodó fegyveres erő) az életszínvonal volt, a fogyasztói társadalom sajátos változata. Nagyjából két évtizedes mozdulatlanságot és stabilitást biztosított. Hozzájárult ehhez a „legvidámabb barakk” képe. Vagyis: az elfogadható élelmiszerellátás és az, hogy bizonyos kulturális javak tekintetében a hetvenes években Magyarország nem lett Románia vagy Német Demokratikus Köztársaság.

Mesterien forgatták ezeket az érveket; ha kellett, kis adagokban még afféle magyar bendősovinizmust is szívesen kínált hozzá a tömegtájékoztatás. Hogy mennyivel jobb nálunk, ahol minden nap lehet húst vásárolni a boltokban, nem úgy, mint Romániában vagy Lengyelországban. Lásd például a lengyel Szolidaritás idejét, amikor a – vajon honnan irányított – suttogó propaganda (és a kabaréműsorok) meg a tévé és a rádió burkoltan-nyíltan arra hivatkozott, hogy ezek a felelőtlen és dolgozni nem akaró lengyelek a mi életszínvonalunkat fenyegetik. Az összehasonlítás alapjául a szomszédos ke-

let-közép-európai országok szolgáltak. Nem pedig Anglia, mint Széchenynek. Némi elégtétellel fogadhatta a magyar, hogy bár hódoltsági viszonyok között, de jobban élünk, mint sorstársaink a régióban.

Tudatos torzítás ezen a képen a kulturális szabadságok mértékének dicsérete. Mintha mondjuk, az egész szovjet blokkban föltűnően szabad szellemű lett volna az Élet és Irodalom, melynek kiemelkedő érdemeire oly büszkén hivatkozik tavalyi cikkében Faragó Vilmos. Aki ismerte valamennyire akár a hetvenes, akár a nyolcvanas években a lengyel szellemi életet, tudhatta, hogy csupán porhintésnek tekinthetjük a hazai hetilap dicséretét. Akkor volt a különbség a lengyelek javára; és nemcsak a katolikus orgánumban, hanem az akkori Politykában, Kulturában, Literaturában is. Súlyosabb példával élve: Duray Miklóst például a csehszlovákiai hatóságok másodszor is bebörtönözték azután, hogy Hajdú János hírhedt támadása megjelent a lapban Kutyaszorító című könyvéről (és Csoóri Sándor előszaváról). A szerkesztőség cenzurális módszereiről ne is szóljunk. Vagy arról a sajtóhadjáratról, amelyet 1987 első heteiben folyt a lap hasábjain az Írószövetség demokratikusan megválasztott vezetősége ellen.

Korábban ritkán tapasztalt méretűvé lett a kádári korban a magyar önáltatás, az illúziók táplálása és terjesztése. Mintha erre szocializált volna bennünket a XIX. és XX. század. Látványos szerepe volt ebben a tömegtájékoztatásnak. Az egykori politikai rendőrségnek, az ÁVH-nak az elitje nálunk a kulturális és médiairányítás kulcspozícióiba került. „Nemzeti alkatunk” eltorzításáért példátlanul sikeres kampány dolgozott. Az alkalmazkodóképesség lett a dolgok mértéke. A két világháború között sokat ostromozott jobbagyi alázatú cselédmentalitás. Mondhatjuk hódoltsági magatartásnak, mely idővel a magyar értelmiségnek bevett viselkedésformájává vált. És semmiképpen nem mondhatjuk – ahogy Széchenyi Ágnes magyarázza – „feliratinak”, mivel Deák Ferenc 1860-as évekbeli politikai viselkedésével nem hasonlítható össze. Hol voltak itt a tárgyaló felek, akik egyezkedtek? Félrevezetjük magunkat, ha a politikai hatalmat (a pártot, ha úgy tetszik) és a társadalmat tekintjük feleknek, hiszen a kommunista totalitarizmus létét nálunk végső soron a megszálló hadsereg garantálta. Az amúgy meglehetősen pragmatikusan viselkedő szovjet birodalom számára is voltak előnyei a magyar konszolidációnak. Ha úgy fordult, lehetett kirakatnak használni, nem volt annyira veszélyes, mivel a mi nyelvünket nem értik s nem is mindig szeretik a központtól szintén függő szomszédok, így a divide et impera elve is érvényesíthető volt. Némiképp föltűnő, hogy a kádárizmus hazai elemzői milyen ritkán alkalmazzák az újabb kolonialista elméleteket a jelenség leírásakor.

1963–64 után már nemcsak külső forma („a rendszer”) maradt, hanem belsővé is vált, meggyőződéssé kövült, hogy ez volna a lehető világok legjobbika. A kádári rendszer és az ő „kiegyezése” szintén tüzetes elemzést érdemelne. A példátlanul súlyos terror és a kiegyenesedett derék megtöréséért folytatott kegyetlen bosszúhadjárat után engedmények következtek. A föltétel nélküli meghódolás után. Az volt az engedmények és a szerény (nyugat-európaival persze nem mérhető) jólét ára. A fejlődés, a gazdasági eredmények! – hiszen a Kádár-korszak már-már igazi aranykor volt, olvashatjuk Romsics Ignác, a kitűnő – ám ideológusi és udvaronci vakvágányra tévedt – történész XX. századról szóló összegezésében. Mekkora fejlődést jelentett a hűtőgép, a televízió és a mosógép a falusi házakban. Jusson eszünkbe, amit Széchenyi mondott Bach miniszternek ama rendszer előnyeit méltató írására: „A vasutat nem Ön, hanem az idő hozta, miniszter úr!” Hogy végül mennyire lett zsákutca ez az út, 1990-ben és az utána

következő húsz évben derült ki.

Az igazi tükröt a kádári korról a magyar irodalom készítette el. Érdeemes volna alaposan számba venni, sok tanúsággal járna a történészeknek. Hosszan lehetne sorolna azokat a prózai műveket, költői alkotásokat, amelyek keserű számadást készítettek „János pap országának” valódi arcáról. Szociográfiák, nagyszabású költői művek, regények a borzalmas társadalom átalakításáról, a falu kollektivizálásáról, az értékek relativizálódásáról, a sekélyes kispolgári világról, a korrupcióról, a szegénységről, kommunista úrhatalomságról, az ötvenes évek tragédiáiról. Ahogy Utassy József, nemzedékem költője vágta a szemükbe emblematikus versében Petőfivel 1968-ban:

Szedd össze csontjaid, barátom:
lopnak a bőség kosarából,
a jognak asztalánál lopnak,
népek nevében! S te halott vagy?!
Holnap a szellem napvilágát
roppantják ránk a hétszer gyávák.

Nem volna érdemes a bibói hamis realisták és szenvedélyes lényeglátók szembenállásának sémáját ráilleszteni a kádári korra, legfőnnebb a hamis realistákat lehetne csoportosítani, például aszerint kik részesítették előnyben a keményebb s kik az enyhébb módszereket, kik akarták a rendszer keretén belül reformokkal szelídíteni a viszonyokat.

A kultúra területén mondjuk Aczél Györgyöt és Pozsgay Imrét említhetjük, a háztáji agrárvilág lehetőségét megteremtő Fehér Lajost és Erdei Ferencet, a '68-as gazdasági mechanizmus apostolait. Mindazonáltal a hódoltság működtetői voltak valahányan. A szenvedélyes lényeglátóknak ugyanis semmi lehetőségük nem volt arra, hogy nyilvánosságra hozzák nézeteiket.

Persze nem lehet eltekinteni attól az alapkérdéstől: szemétre való-e ez az egész örökség, kollaboráns lett volna-e mindenki, nem épült-e semmi azokban az évtizedekben? Mindenki áruló lett volna, vagy mindenki a passzív rezisztencia hőse? Mert 1957 tavaszától gyakorlatilag megszűnt az ellenállás. A legegyszerűbb eljárás címkékkel dolgozni. Vagy sötétre, vagy rózsaszínűre festeni a képet. Nem lehet például azzal a mértékkel mérni, hogy aki párttag volt, eleve a kollaborálók közé tartozott volna. Más volt a helyzet a hatvanas évek elején, és a más a hetvenesekben vagy a nyolcvanasokban. Az én nemzedékemre például nem nehezedett akkora ideológiai nyomás, mint az előzőkre. Több esély volt a szakmai vagy művészi, viszonylag független út követésére. Több volt a választási lehetőség, az előrelépéshez már – főleg Budapesten – nem volt annyira fontos föltétel a párttagság. A mi múltunk, kitörölni nem lehet, a számadást el kell készíteni.

Legalább ennyire összetett problémakör a titkosszolgálatoké és az ügynököké, besúgóké. Látni lehet azokban az országokban is, ahol jóval előbb vannak a földolgozásban és a szembenézésben, hogy körültekintő vizsgálatokra van szükség, árnyalt megközelítésre. Mert a kommunista totalitarizmus rendszere eleve a hazugságra, a félelemre és a megfélemlítésre volt építve. Ha úgy tetszik, ahogy Reagan elnök mondta egykor a Szovjetunióra, a gonosz birodalma volt. Magyarországon szégyellnivalóan hátramaradtunk ennek a szörnyű örökségnek a föltárásában. Elgondolja az ember, a csendőrség minden nyugdíjazott tagjának már 1945 nyarától megszüntették a nyugdíj folyósítását, az a rendőrtiszt például, aki megyei rendőrkapitányként annak idején a Tiszatájt felügyelte, nála gyűltek a besúgói jelentések,

diplomata lehetett a szabad Magyarországon. Bűnös felelőtlenségnek lehet nevezni azt, ami Magyarországon e dologban történt. És a szerencsétlen besúgók, akik még a '90-es, 2000-es években is zsarolhatók voltak egykori múltjukkal. Különösen a kultúra, művészetek és az egyházak világában megszégyenítő ez. Akiket lelepleztek, és egy megbánó szót nem tudtak mondani, akik, mondjuk úgy, megfélemedtek arról, hogy aláírták-e a beszerzési okmányt. Barátok, ismerősök közöttük. Hogy tudtak a szemünkbe nézni?! A kádári kor mély erkölcsi romlottságával állunk itt is szemben.

A történetírásban a Molnár Erik-vita alapozta meg azt a szemléletet, amely szembeállította egymással az értéket teremtő építkezés, gazdasági föllendülés korszakát a felelőtlen és eleve vereségre ítélt, nacionalista, függetlenségi küzdelmekkel. Nem kellett már ekkor az 1867-es kiegyezés utáni kort mindenestől elítélni, lehetett értékelni bizonyos eredményeit. Az üzenet egyértelmű volt: gyarapodjatok, felejtsetek el, ami '56-ban történt! Ezért volt kivételes a szovjet birodalom nyugati végvidékén a nemzeti kérdés kezelése, nálunk ezért nem fonódott össze a bolsevik államideológia a hagyományos nacionalizmus elemeivel, mint térségünk többi országában. Aminek lehetett volna előnye is, ha az őszinte szembenézés dominált volna a nemzet vitákban, nem pedig a szélsőséges deheroizálás, a nemzeti bűnök egyoldalú ostromozása. A nemzeti mítoszok fonákja, a bűnös nép mítoszána a terjesztése. Faragó és a hozzá hasonló szorgos munkája volt ez éveken át. Nem volt ez persze független a birodalmi érdekektől sem. Hiszen 1956 komoly mementó volt Moszkvának, a határon túli magyarok kérdése pedig zavaró tényező volt a befolyási övezet 1945 után kialakított egyensúlyát tekintve.

A '90-es évek nehézségei között fényesedett a Kádár-korszak képe. Holott a nyolcvanas évek elejétől az életszínvonalat már csupán jelentős külföldi kölcsönökkel lehetett fönntartani. Ezzel ténnyel a magyar társadalom azonban nem nézett szembe. Hogy a viszonylagos jólétet jelentős részben hitel biztosította. Az is kérdés, hogy a kommunizmus bukása után rohamos mértékben polarizálódó magyar társadalom nagymértékű szerkezetváltozása, a társadalmi különbségek hallatlan növekedése mennyiben volt törvényszerű következménye a piacgazdaságra való áttérésnek, illetőleg mennyiben voltak meg ennek a változásnak az előzményei a késő kádári korszak furcsa polgárosodásában, a társadalom bizonyos rétegeinek ekkor kezdődő gazdasági tévesztésében. A bukott rendszer médiaelitje minden eszközzel igyekezett megszépíteni az ancien régime-et, s ha közjogilag számos vonatkozásban folyamatosságról s nem határozott választóvonalról beszélhetünk is, a piacgazdaság és demokrácia, az új kormány politikájának bírálatában úgy érveltek, mintha a kedvezőtlen jelenségeket csakis az új korszak rovására lehetne írni.

Cikke végén kérdez Faragó, többek között a lakiteleki alapítókat, kedvességéből rólam megfélemedzik. Azért mégis megpróbálok válaszolni neki. Hogy ki hol van? Fekete Gyulát eltemettük, demográfiai jajkiáltásai aktuálisabbak, mint valaha, az Európai Unió is számol tanulságaival. Lezsák Sándor az Országgyűlés alelnöke. Mondhatnám tovább, de csak annyit: jól vagyunk, dolgozunk.

Kiss Gy. Csaba (1945) Budapesten élő művelődéstörténész, esszéista. Utóbbi művei: A morva himnusz

(2009), Ott, Északon (Magyarok a lengyel szeptemberről – antológia, 2009).

Vizes táj (1958)

KissGy.qxd 2011.01.24. 18:15 Page 231

